

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΤΗΣ
ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ
ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

ΕΠΟ30 ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ - ΜΑΪΟΣ 2015

ΘΟΔΩΡΗΣ ΣΟΛΔΑΤΟΣ

2450 ΛΕΞΕΙΣ

Εκφώνηση εργασίας:

Venetiae quasi alterum Byzantium (Βενετία, σχεδόν ένα άλλο Βυζάντιο): το ελληνικό στοιχείο της Βενετίας και η συμμετοχή του στη βενετική Αναγέννηση (1453-τέλη 16ου αι.)

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	4
1. Η σύνοδος Φερράρας - Φλωρεντίας.....	5
2. Η σχέση της ελληνικής κοινότητας με τη Βενετία.....	6
3. Οι ελληνικές σπουδές από τη Φλωρεντία στη Βενετία.....	8
4. Η Βενετία κέντρο των ελληνικών σπουδών.....	9
Συμπεράσματα.....	11
Βιβλιογραφία.....	12

Εισαγωγή

Από τον 14^ο αιώνα ο συνδυασμός της αυξανόμενης εκτίμησης για την ελληνική γλώσσα και τα αρχαία κείμενα στην Ιταλία και η όλο και πιο φανερή οικονομική παρακμή του Βυζαντίου η οποία δυσκόλευε τη ζωή των Βυζαντινών λογίων, είχε ως αποτέλεσμα ένα αυξανόμενο ρεύμα μετανάστευσης τόσο προς την Ιταλία όσο και προς βενετοκρατούμενες περιοχές όπως η Κρήτη¹. Παρά την παρακμή του, το Βυζάντιο οικονομικά και πολιτισμικά συνεχίζει να αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο με περιοχές που αποτελούν πλέον κτήσεις των Λατίνων².

Η ανάπτυξη του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων που χαρακτηρίζει την ιστορία της Βενετίας, οδήγησε στην προσέλκυση του ξένου στοιχείου στην πόλη της Βενετίας από νωρίς. Από τους πρώτους ξένους που εγκαταστάθηκαν στη Βενετία ήταν πιθανώς Έλληνες έμποροι. Η ανάπτυξη της βενετικής εμπορικής παροικίας στην Κωνσταντινούπολη τον 11^ο αιώνα οδήγησε στη σύσφιξη των σχέσεων των δύο λαών. Μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204 ένας αξιοσημείωτος αριθμός Ελλήνων εμφανίζεται στη Βενετία, συμπεριλαμβανομένων πολλών τεχνιτών και καλλιτεχνών οι οποίοι αναζητούν εργασία. Τον 15^ο αιώνα, μισό περίπου αιώνα πριν την Άλωση, εμφανίζεται ένα διογκούμενο ρεύμα προσφύγων από το Βυζάντιο προς τη Δύση, καθώς ο οθωμανικός κίνδυνος είναι πλέον πραγματικός. Ο ρόλος της Βενετίας ως κύριο λιμάνι εισόδου στην Ιταλία, καθώς και οι κτήσεις της στην Ανατολή, περιλαμβανομένης και της Κρήτης, οδηγούν το μεγαλύτερο μέρος του προσφυγικού ρεύματος στη Βενετία, καθιστώντας την έτσι λίγο πριν την Άλωση και για αρκετό καιρό μετά το επίκεντρο της ελληνικής διασποράς στη Δύση και έδρα μιας μεγάλης κοσμοπολίτικης ελληνικής παροικίας³.

Θα εξετάσουμε τη θέση αυτής της ελληνικής παροικίας στη Δημοκρατία της Βενετίας, τις σχέσεις της με τις πολιτικές αρχές καθώς και τα προβλήματα που αντιμετώπισε στο θέμα της θρησκείας. Θα εξετάσουμε επίσης τη σημασία της στην ανάπτυξη των ελληνικών γραμ-

1 Ihor Ševčenko, «Τα γράμματα και οι τέχνες την εποχή των Παλαιολόγων» στο Cyril Mango (επιμ.), *Ιστορία του Βυζαντίου*, μτφρ. Όλγα Καραγιώργου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2006, 380-391, σ. 389.

2 Αγγελική Λαΐου, «Στο Βυζάντιο των Παλαιολόγων: οικονομικά και πολιτιστικά φαινόμενα», στον τόμο *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 1991, 283-294, σ. 294.

3 Deno Geanakoplos, "Byzantium and Renaissance The Greco-Byzantine Colony in Venice and its Significance in the Renaissance" from *Byzantine East & Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance*, Edit. The Academy Library Harper & Row Publishers, New York, 1966, http://www.myriobiblos.gr/texts/english/geanakoplos_colony.html 2/5/2015.

μάτων κατά την Αναγέννηση, καθώς και στην ανάδειξη της Βενετίας ως κέντρου των ελληνικών σπουδών.

1. Η σύνοδος Φερράρας - Φλωρεντίας.

Σημαντικό ρόλο στην ιστορία των Ελλήνων της Βενετίας έπαιξε ένα γεγονός το οποίο δεν διαδραματίστηκε στη Βενετία. Η σύνοδος Φερράρας - Φλωρεντίας ξεκίνησε το 1438 στη Φερράρα, είχε ως στόχο την ένωση της Ανατολικής και της Δυτικής Εκκλησίας και ολοκληρώθηκε το 1439 στη Φλωρεντία με την υπογραφή από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η' και τον πάπα Ευγένιο Δ' ενός εγγράφου το οποίο διακήρυττε την ένωση των Εκκλησιών. Η ένωση αυτή θεωρήθηκε από τον λαό της Κωνσταντινούπολης και τους περισσότερους κληρικούς ως ένα γεγονός θλιβερό και επαίσχυντο⁴, έπαιξε όμως σημαντικό ρόλο στις σχέσεις της ελληνικής παροικίας με τις εκκλησιαστικές αρχές της Βενετίας, καθώς αυτές θεωρούσαν την ένωση σε ισχύ και τους Έλληνες της Βενετίας οιοει ουνίτες⁵.

Η ορθόδοξη αντιπροσωπεία καθ' οδόν προς τη Φερράρα έγινε δεκτή με τιμές στη Βενετία όπου και έμεινε για περίπου είκοσι ημέρες. Η υποδοχή στη Βενετία ήταν μεγαλοπρεπής και εντυπωσίασε την πολυπληθή βυζαντινή αντιπροσωπεία, όπως και η ίδια η πόλη της Βενετίας η οποία φάνταζε στα μάτια των Βυζαντινών ως μια εκθαμβωτική, πλούσια πόλη⁶. Δεν ήταν όμως μόνο τα πλούτη που εντυπωσίασαν τους Έλληνες, αλλά και η συνεχιζόμενη εκτίμηση των Βενετών για τον βυζαντινό πολιτισμό. Οι μνήμες αυτές οδήγησαν αργότερα πολλούς Έλληνες να επιλέξουν τη Βενετία ως προορισμό για μόνιμη εγκατάσταση⁷.

Η σύνθεση της βυζαντινής αντιπροσωπείας ήταν επίσης σημαντική για τις μετέπειτα εξελίξεις. Η πιο σημαντική ομάδα διανοούμενων του Βυζαντίου σε σχέση με την Αναγέννηση ήταν εκείνοι που ήταν μέλη αυτής της αντιπροσωπείας. Ο Γεώργιος Πλήθων - Γεμιστός με τη βαθιά γνώση της πλατωνικής φιλοσοφίας έδωσε αποφασιστική ώθηση στον αναπροσανατολισμό της ιταλικής σκέψης προς τον πλατωνισμό. Ο Βησσαρίων προσχώρησε στον καθολικισμό και αναδείχτηκε τον 15^ο αιώνα ως καλλιεργημένη και δραστήρια προσωπικότητα και συνεργάτης των επιφανέστερων ουμανιστών. Η απόφασή του να δωρίσει λίγο πριν τον θάνατό του τη συλλογή χειρογράφων του στη Δημοκρατία της Βενετίας (συλλογή η οποία

4 Donald M. Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία*, μτφρ. Χριστίνα-Αντωνία Μουτσοπούλου, εκδ. Δ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2010, σ. 470-471.

5 Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Η Βενετία των Ελλήνων*, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη α.ε., Θεσσαλονίκη 2010, σ. 23.

6 Nicol, *ό.π.*, σ. 467-468.

7 Geanakoplos, *ό.π.*

αποτελέσει τον πυρήνα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης), δείχνει τη σημασία που είχε η Βενετία για τους Έλληνες της εποχής ως μια δύναμη πολύ κοντά στους Έλληνες και τον πολιτισμό τους και συνετέλεσε στην ανάδειξη της Βενετίας ως την πιο «ελληνική» από τις ιταλικές πόλεις⁸.

2. Η σχέση της ελληνικής κοινότητας με τη Βενετία.

Η σχέση Βυζαντίου και Βενετίας ήταν μια σχέση αμοιβαιότητας αλλά και σύγκρουσης. Η εμπορική συνοικία των Βενετών στην Κωνσταντινούπολη ήταν πολύ σημαντική για το εμπόριο της Βενετίας. Από την άλλη, οι βυζαντινοί αυτοκράτορες χρειάζονταν έναν ισχυρό σύμμαχο εναντίον των Αράβων και των Νορμανδών στη δυτική Μεσόγειο και την Αδριατική. Με το χρυσόβουλο του Αλέξιου Α΄ το 1082, οι επενδύσεις και τα δικαιώματα των Βενετών προστατεύονταν από τον νόμο. Όμως η φήμη που απέκτησαν οι Βενετοί ως επιθετικοί και αλαζονικοί δημιούργησε προστριβές με τον βυζαντινό λαό, κάτι που οδήγησε στις μαζικές φυλακίσεις Βενετών από τον Μανουήλ Α΄ το 1171. Οι σφαγές των Λατίνων από τους Βυζαντινούς το 1182 και η Τέταρτη Σταυροφορία που οδήγησε στην κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204 σημάδεψαν τη σχέση του Βυζαντίου με τη Βενετία⁹.

Έτσι τα πρώτα χρόνια μετά την Άλωση, οι Έλληνες ήξεραν ότι βρίσκονταν στη Βενετία χάρη στην ανοχή των Βενετών. Για μερικούς Έλληνες, ιδιαίτερα λόγιους και διανοούμενους, η Βενετία ήταν μια κοινότητα που τους παρείχε ένα αίσθημα ασφάλειας λόγω κοινής γλώσσας, φυλής και θρησκείας. Όμως η μακρόχρονη αμοιβαία αντιπάθεια έκανε τους κοινούς Έλληνες να κρατούν αποστάσεις. Άλλωστε, οι περισσότεροι Βυζαντινοί δεν είχαν γνώσει στην Κωνσταντινούπολη λόγιους και διανοούμενους Βενετούς, αλλά ναυτικούς και εμπόρους, κοινωνικές ομάδες που σπάνια προάγουν τον πολιτισμό. Η δε σύνοδος της Φλωρεντίας, όσο και αν οι Βενετοί καυχιόντουσαν ότι έβαζαν την καταγωγή τους πάνω από την πίστη τους, επηρέασε σημαντικά τις σχέσεις των Βενετών με τους Έλληνες, οι οποίοι δεν ήθελαν να αποποιηθούν την ορθόδοξη πίστη τους¹⁰.

Το θρησκευτικό πρόβλημα διατρέχει έτσι την ιστορία της ελληνικής παροικίας κατά τη διάρκεια του 15ου και του 16ου αιώνα¹¹. Οι Έλληνες της Βενετίας αντιμετώπιζονταν ως ου-

8 Περικλής Βαλλιάνος, *Βυζαντινός και Δυτικός Κόσμος: Αναγέννηση και Ουμανισμός*, τ. Β΄, ΕΑΠ, Πάτρα 2001, σ. 61-63.

9 Nicol, *ό.π.*, σ. 508-509.

10 Στο ίδιο, σ. 514-515, 521.

11 Geanakoplos, *ό.π.*

νίτες και τους επετράπη αρχικά να εκκλησιάζονται στην εκκλησία του Αγίου Βλασίου¹², όμως ως λαός που είχε χάσει την πατρίδα του έμεναν πεισματικά προσκολλημένοι στη θρησκεία των πατέρων τους η οποία αποτελούσε την πιο ισχυρή απόδειξη της εθνικής τους ταυτότητας¹³. Έτσι, μόλις τρία χρόνια μετά την Άλωση, οι Έλληνες στη Βενετία με τη μεσολάβηση του Έλληνα καρδινάλιου Ισίδωρου ζήτησαν την άδεια να οικοδομήσουν μια δικιά τους εκκλησία. Το αίτημα έγινε αρχικά δεκτό, όμως ανακλήθηκε το επόμενο έτος καθώς έγινε φανερό ότι η στάση των Ελλήνων απέναντι στη Δυτική Εκκλησία ήταν μάλλον εχθρική¹⁴. Αυτή ήταν η αρχή μιας μακρόχρονης προσπάθειας για την οικοδόμηση μιας ελληνικής εκκλησίας, η οποία τελεσφόρησε το 1539 όταν δόθηκε η άδεια για την οικοδόμηση της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων, η οποία ολοκληρώθηκε το 1573¹⁵.

Μεσολάβησε η βελτίωση της θέσης των Ελλήνων στη Βενετία, καθώς το 1494 οι Έλληνες ζήτησαν και πήραν την άδεια να σχηματίσουν μια ελληνική αδελφότητα (Scuola e Nazione Greca) κατά το παράδειγμα άλλων κοινοτήτων όπως οι Σλάβοι, οι Αλβανοί και οι Αρμένιοι. Η επίσημη αυτή αναγνώριση της ελληνικής κοινότητας ήταν η πιο σημαντική στιγμή στην ιστορία της. Σημαντικό ρόλο σε αυτήν έπαιξε και η αυξανόμενη χρησιμότητα για την κυβέρνηση της Βενετίας των στρατιωτικών υπηρεσιών των *stradioti*, ενός σώματος ελαφρού ιππικού το οποίο αποτελούσαν Έλληνες και Αλβανοί νέοι από τις βενετικές κτήσεις της Ανατολής. Η γενναιότητά τους και τα κατορθώματά τους εναντίων των Τούρκων αλλά και δυτικών εχθρών της Βενετίας, συνέβαλλαν σε μεγάλο μέρος στη σταδιακή αλλαγή προς το καλύτερο της στάσης της κυβέρνησης της Βενετίας προς την ελληνική κοινότητα¹⁶.

Η περίοδος μέχρι το 1577 που η βενετική κυβέρνηση επέτρεψε σιωπηλά να περιέλθει η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου υπό την άμεση δικαιοδοσία του Πατριάρχη Κωνσταντινούπολεως¹⁷ χαρακτηρίζεται τόσο από έριδες θρησκευτικού χαρακτήρα μέσα στην ίδια την αδελφότητα, όσο και από ισχυρές αντιδράσεις από την πλευρά του Λατίνου Πατριάρχη¹⁸ ο οποίος φοβόταν ότι η κοινότητα ξέφευγε από τη δικαιοδοσία του. Παρόλα αυτά, φαίνεται ότι τελικά επικράτησε η βενετική παράδοση της πολιτικής και οικονομικής σκοπιμότητας,

12 Καραθανάσης, *ό.π.*, σ. 23.

13 Geanakoplos, *ό.π.*

14 Καραθανάσης, *ό.π.*, σ. 23-24.

15 Nicol, *ό.π.*, σ. 515.

16 Geanakoplos, *ό.π.*

17 Nicol, *ό.π.*, σ. 515.

18 Καραθανάσης, *ό.π.*, σ. 33.

καθώς η συνεισφορά των Ελλήνων σε στρατιωτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο ήταν πλέον πολύ σημαντική για να παραμεριστεί για θρησκευτικούς λόγους¹⁹.

3. Οι ελληνικές σπουδές από τη Φλωρεντία στη Βενετία.

Η πολύπλοκη πολιτισμική διαδικασία της Αναγέννησης είχε ήδη ξεκινήσει περίπου έναν αιώνα πριν την Άλωση. Μια διαδικασία η οποία δεν άφησε ανεπηρέαστο και το Βυζάντιο, όπως φαίνεται από τη Παλαιολόγεια εποχή. Η οθωμανική κατάκτηση απέκοψε βίαια τον μεσαιωνικό ελληνισμό από τις πολιτισμικές εξελίξεις της Αναγέννησης, είχαν όμως ήδη προλάβει να μπου οι βάσεις που θα επέτρεπαν στους Έλληνες να συμβάλλουν σε αυτήν την διαδικασία²⁰. Η μετάκληση του Μανουήλ Χρυσολωρά στη Φλωρεντία το 1397 σηματοδοτεί την αρχή μιας μεγάλης σειράς Ελλήνων δασκάλων οι οποίοι θα συμβάλλουν στην αναβίωση των ελληνικών γραμμάτων στη Δύση.

Κέντρο των ελληνικών σπουδών στη Δύση υπήρξε αρχικά η Φλωρεντία των Μεδίκων. Η παρουσία του Χρυσολωρά αλλά και άλλων λογίων όπως ο Ιωάννης Αργυρόπουλος, καθώς και η ίδρυση της Φλωρεντινής Ακαδημίας από τον Φιτσίνο, φίλο και μαθητή του Πλήθωνα, προσέλκυσαν στη Φλωρεντία πολλούς ουμανιστές που ενδιαφέρονταν για τα ελληνικά γράμματα²¹. Λόγιοι, οι οποίοι στο άκουσμα των νέων για την άλωση της Κωνσταντινούπολης θρήνησαν για την απώλεια της ελληνικής παιδείας και για τα βιβλία που δεν πρόλαβαν να διαβάσουν, πολύ περισσότερο απ' ό,τι για το Βυζάντιο και τον Ορθόδοξο χριστιανισμό. Οι Βενετοί αντίθετα σκέφτονταν περισσότερο ως έμποροι παρά ως λόγιοι. Τα ελληνικά τους περιορίζονταν στα απαραίτητα για τη ναυσιπλοΐα και το εμπόριο. Η κοινότητα των λογίων της Βενετίας δεν ήταν τόσο πολυπληθής, καθώς ήταν πρακτικοί άνθρωποι χωρίς φιλοσοφικές ανησυχίες. Χρειάζονταν όμως δικηγόρους και γιατρούς, έτσι πήγαιναν στο κοντινό πανεπιστήμιο της Πάδουα για εκπαίδευση, στο οποίο και δεν άργησε να εξαπλωθεί ο ενθουσιασμός για την μελέτη των ελληνικών γραμμάτων.

Το κληροδότημα του Βησσαρίωνα προσέλκυσε λόγιους στη βιβλιοθήκη του και στα μέσα του 15ου αιώνα το πανεπιστήμιο της Πάδουας συναγωνιζόταν τη Φλωρεντία ως κέντρο ελληνικών σπουδών²², λειτουργώντας ουσιαστικά ως το πανεπιστήμιο της βενετικής πολιτείας. Έγινε έτσι πόλος έλξης όχι μόνο για σπουδαστές από την ελληνική Ανατολή, κα-

19 Geanakoplos, *ό.π.*

20 Βαλλιάνος, *ό.π.*, σ. 20-21.

21 Στο ίδιο, σ. 60-61.

22 Nicol, *ό.π.*, σ. 517-519.

θώς πολλοί Έλληνες λόγιοι όπως ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης και ο Μάρκος Μουσούρος κατείχαν υψηλές θέσεις εκεί, αλλά και για πλήθη σπουδαστών από τη Δύση, πολλοί από τους οποίους ηγήθηκαν αργότερα του ουμανιστικού κινήματος στις χώρες τους. Πάδουα και Βενετία σχημάτισαν έτσι, μέσα από τη συνεχή αλληλεπίδραση, έναν ενιαίο πολιτισμικό χώρο²³.

4. Η Βενετία κέντρο των ελληνικών σπουδών.

Ο Βενετός καρδινάλιος Pietro Bembo σε μια ομιλία του προς τη Γερουσία της Βενετίας, πιθανώς το 1539, επισήμανε τη σημασία που είχε για τους Βενετούς και την αναβίωση των ελληνικών γραμμάτων το γεγονός ότι ανάμεσά τους ζούσαν Έλληνες και ότι αφθονούσαν οι δάσκαλοι και τα βιβλία που ήταν απαραίτητα για αυτόν τον στόχο. Η ελληνική κοινότητα αποτελούσε για τους Βενετούς έναν πολύτιμο «φυσικό πόρο» της πόλης τους²⁴.

Ο μοναδικός συνδυασμός πρώτης ύλης που αποτελούσαν τα ελληνικά χειρόγραφα που είχαν συγκεντρωθεί στη Βενετία (τόσο αυτά της δωρεάς του Βησσαρίωνα, όσο και άλλα) και μιας τάξης ευκατάστατων, αργόσχολων πελατών καθώς και της παρουσίας αυτοχθόνων Ελλήνων αντιγραφών, διορθωτών και στοιχειοθετών, παρουσιαζόταν ως μια μοναδική επιχειρηματική ευκαιρία για μερικούς Βενετούς που είχαν αρχίσει να αντιλαμβάνονται ότι υπήρχε κέρδος στη δίψα για εκμάθηση των ελληνικών στην Ιταλία. Έτσι, το 1495 ο Άλδος Μανούτιος (Aldus Manutius) δημιούργησε έναν ελληνικό εκδοτικό οίκο. Δεν ήταν ο πρώτος ελληνικός εκδοτικός οίκος στη Βενετία· ήδη από το 1486 οι Κρητικοί Λαόνικος και Αλέξανδρος είχαν δημιουργήσει έναν ελληνικό εκδοτικό οίκο, όπως έκανε και ένας άλλος Κρητικός, ο Ζαχαρίας Καλλιέργης το 1493. Ο Άλδος όμως είχε μεγαλόπνοα σχέδια: σκόπευε να τυπώσει όσο περισσότερα χειρόγραφα Ελλήνων κλασικών μπορούσε να βρει²⁵. Με βασικό διορθωτή τον Κρητικό Μουσούρο και επικεφαλής των — ως επί το πλείστον Κρητικών — στοιχειοθετών τον επίσης Κρητικό Ιωάννη Γρηγορόπουλο, ο Άλδος έδωσε στο κοινό μέσα στο σχετικά μικρό χρονικό διάστημα των δύο δεκαετιών μέχρι το θάνατό του ένα μεγάλο μέρος από το σώμα των έργων των κλασικών συγγραφέων, καλύπτοντας ουσιαστικά όλους τους μεγάλους Έλληνες συγγραφείς της κλασικής αρχαιότητας²⁶.

23 Geanakoplos, *ό.π.*

24 Στο ίδιο.

25 Nicol, *ό.π.*, σ. 519-520.

26 Geanakoplos, *ό.π.*

Ο Άλδος ήταν η κεντρική φιγούρα του κύκλου των ελληνοιστών της Βενετίας και για έναν ακόμη λόγο: με πυρήνα τον Ιωάννη Γρηγορόπουλο και τον Ιταλό Scipio Carteromachus ίδρυσε μια ακαδημία (Neacademia), όπου οι συζητήσεις γίνονταν αποκλειστικά στα ελληνικά. Εκεί, δυτικοί λόγιοι και μέλη της κοινότητας μπορούσαν να συζητούν ιδέες για δημοσιεύσεις και να ανταλλάσσουν και να αντιπαραβάλλουν χειρόγραφα. Οι δυτικοί επισκέπτες επέστρεφαν στις χώρες τους μεταφέροντας τις εμπειρίες και τις γνώσεις που αποκτούσαν από αυτήν την διαδικασία, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Έρασμο ο οποίος μιλούσε με θαυμασμό για τον Μουσούρο και άλλους Έλληνες της κοινότητας οι οποίοι του παρουσίασαν σπάνια χειρόγραφα και τον συμβούλευαν σε φιλολογικά θέματα²⁷.

Μέχρι τον 17^ο αιώνα δημιουργήθηκαν πολλά ακόμα ελληνικά τυπογραφεία στη Βενετία. Κάποια από αυτά, όπως του Καλλιέργη, εξειδικεύονταν στην έκδοση λειτουργικών εκκλησιαστικών βιβλίων (Ψαλτήρια, Ευαγγέλια κλπ), τα οποία κάλυπταν τις ανάγκες των Ορθόδοξων Ελλήνων της Ανατολής. Μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα, σχεδόν όλα τα ορθόδοξα εκκλησιαστικά βιβλία προέρχονταν από τα τυπογραφεία της Βενετίας²⁸. Το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα χαρακτηρίζεται από τη σημαντική συρροή Κρητών προσφύγων οι οποίοι μεταφέρουν στη Βενετία τη βενετοκρητική κουλτούρα και ενισχύουν την πνευματική ζωή της ελληνικής κοινότητας. Εκδίδονται έργα της κρητικής λογοτεχνίας όπως η Ερωφίλη, ο Ερωτόκριτος και η Θυσία του Αβραάμ²⁹.

Ας σημειώσουμε τέλος και τον ρόλο των Ελλήνων καλλιτεχνών, κυρίως αγιογράφων. Οι πιο παραγωγικοί ήταν οι Μαντονέροι, αγιογράφοι οι οποίοι παρήγαγαν μαζικά εικόνες κατά παραγγελία οι οποίες εισάγονταν από την Κρήτη από Βενετούς εμπόρους που τις εξήγαγαν στις αγορές της Δυτικής Ευρώπης³⁰. Στη Βενετία έζησαν όμως και αγιογράφοι με γνήσιο ταλέντο όπως ο Ιωάννης ο Κύπριος και ο Κρητικός Μιχαήλ Δαμασκηνός, έργα των οποίων βρίσκονται στον Άγιο Γεώργιο. Η στενή σχέση της Βενετίας με την Κρήτη θέτει και το ερώτημα κατά πόσο η ύστερη βυζαντινή ζωγραφική, ειδικά της επονομαζόμενης «κρητικής σχολής», επηρέασε τη βενετική αναγεννησιακή ζωγραφική ή, αν όπως πιστεύουν ορισμένοι ιστορικοί, η επίδραση ήταν προς την άλλη κατεύθυνση³¹.

27 Nicol, *ό.π.*, σ. 520, Geanakoplos, *ό.π.*

28 Καραθανάσης, *ό.π.*, σ. 35, Geanakoplos, *ό.π.*

29 Καραθανάσης, *ό.π.*, σ. 38.

30 Nicol, *ό.π.*, σ. 516.

31 Geanakoplos, *ό.π.*

Συμπεράσματα

Αν μέχρι τον 14^ο αιώνα η μακραίωνη σχέση Βενετίας και Βυζαντίου είχε πολύ λίγα να επιδείξει στο επίπεδο των πολιτιστικών ανταλλαγών, ο ιδιαίτερος συνδυασμός παραγόντων που προέκυψε στη συνέχεια οδήγησε σε μια σημαντική συμβολή των εκπατρισμένων Ελλήνων στην Ιταλική Αναγέννηση³². Η αίσθηση των Ελλήνων προσφύγων ότι η Βενετία μπορούσε να τους προσφέρει ασφάλεια και μια αίσθηση του ανήκειν³³, η μεταφορά αρκετών βυζαντινών περιουσιών στην Ιταλία πριν την Άλωση³⁴, αλλά και η γενναιοδωρία των Βενετών προς τους Έλληνες πρόσφυγες³⁵ οδήγησαν στη δημιουργία μιας συμπαγούς ελληνικής κοινότητας στην καρδιά της Βενετίας. Μια κοινότητα η οποία με τη συνεχή εισροή Ελλήνων από την Ανατολή, καθώς η Βενετία λειτουργούσε ως σημείο εισόδου για τη Δύση, υπήρξε η εστία της κοινωνικής και πολιτισμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ της Βενετίας και ολόκληρου του ελληνικού κόσμου για περισσότερο από δύο αιώνες³⁶. Η Βενετία λειτούργησε έτσι ως μια πύλη προς την Ανατολή, αλλά και μια πύλη από την Ανατολή προς τον Δυτικό κόσμο, μέσα από την οποία πολλοί λόγιοι και χειρόγραφα πέρασαν προς την Ιταλία συμβάλλοντας στην αναβίωση των ελληνικών γραμμάτων στη Δύση και στην Ιταλική Αναγέννηση.

Από την άλλη πλευρά, η Βενετία λειτούργησε ως ένας προστατευτικός θύλακας που συνέβαλλε στη διατήρηση της ελληνικής κουλτούρας. Η αναγκαστική συσπείρωση των Ελλήνων με στόχο την αποφυγή της αφομοίωσης και τη διατήρηση της ορθόδοξης βυζαντινής παράδοσης, η οποία αποτελούσε βασικό στοιχείο της εθνικής τους ταυτότητας και η πεισματική προσκόλληση στην παράδοση ως μέσο εθνικού αυτοκαθορισμού μέσα σε ένα ξένο περιβάλλον συνέβαλλε στην επιβίωση πολλών στοιχείων του βυζαντινού πολιτισμού.

32 Nicol, *ό.π.*, σ. 520.

33 Geanakoplos, *ό.π.*

34 Nicol, *ό.π.*, σ. 513-514.

35 Στο ίδιο, σ. 512.

36 Geanakoplos, *ό.π.*

Βιβλιογραφία

- Βαλλιάνος Π., *Βυζαντινός και Δυτικός Κόσμος: Αναγέννηση και Ουμανισμός*, τ. Β΄, ΕΑΠ, Πάτρα 2001.
- Καραθανάσης Α., *Η Βενετία των Ελλήνων*, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη α.ε., Θεσσαλονίκη 2010.
- Λαΐου Α., «Στο Βυζάντιο των Παλαιολόγων: οικονομικά και πολιτιστικά φαινόμενα», στον τόμο *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 1991, 283-294.
- Geanakoplos D., "Byzantium and Renaissance The Greco-Byzantine Colony in Venice and its Significance in the Renaissance" from *Byzantine East & Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance*, Edit. The Academy Library Harper & Row Publishers, New York, 1966, http://www.myriobiblos.gr/texts/english/geanakoplos_colony.html 2/5/2015.
- Nicol D., *Βυζάντιο και Βενετία*, μτφρ. Χριστίνα-Αντωνία Μουτσοπούλου, εκδ. Δ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2010.
- Šenčenko I., «Τα γράμματα και οι τέχνες την εποχή των Παλαιολόγων» στο Cyril Mango (επιμ.), *Ιστορία του Βυζαντίου*, μτφρ. Όλγα Καραγιώργου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2006, 380-391.

- **You are free:**

- to copy, distribute, display, and perform the work
 - **Under the following conditions:**

- **Attribution.** You must give the original author credit.

- **Noncommercial.** You may not use this work for commercial purposes.

- **No Derivative Works.** You may not alter, transform, or build upon this work.

- For any reuse or distribution, you must make clear to others the license terms of this work.
- Any of these conditions can be waived if you get permission from the copyright holder.

- **Your fair use and other rights are in no way affected by the above.**